

Bir Siyaset Biçimi Olarak Kuramsallaşma: Sünnî Kelam Geleneğinde İmâmetin Görünmeyen Epistemolojisi

Theorisation as a Form of Politics: The Invisible Epistemology of Imāmah in the Sunni Theological Tradition

Enes Er

Öğr. Gör. Dr., Ondokuz Mayıs
Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap
Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Samsun,
Türkiye,
enes.er@omu.edu.tr
<https://ror.org/028k5qw24>

Öz: Sünnî düşüncede imâmet meselesi itikâdî olmaktan ziyade tarihsel tecrübenin ve siyasal pozisyonlanmanın bir sonucu olarak şekillenmiştir. Bu çerçevede makale, Sünnî imâmet anlayışının geç teorileşmesinin sadece epistemolojik nedenlerle izah edilmesinin yetersiz olduğunu, bunun aynı zamanda siyasî bir stratejiye işaret ettiğini ortaya koymaktadır. Daha açık bir ifadeyle İslam siyaset düşüncesinde merkezi bir konu olan imâmet meselesinin Sünnî kelam geleneğinde neden geç bir dönemde kuramsallaştırıldığını sorgulamaktadır. Söz konusu gecikmenin epistemolojik yetersizlikten ziyade toplumsal düzeni koruma refleksiyle ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda teorileşme sürecini bir tür siyasal pozisyon alma biçimi olarak değerlendirmektedir. Makale, hem erken dönem İslam toplumundaki imâmet tartışmalarının kelâmî literatürde nasıl ve ne zaman yer bulduğunu tarihsel veriler üzerinden incelemekte hem de teori üretiminin usûl ve ön kabullerle ilişkisini ortaya koymaktadır. Böylece İslam siyasî tarihi içindeki imâmet konusunun nasıl şekillendiğini ve Müslüman toplumdaki hangi sosyal ve politik düşüncelerin baskın olduğunu anlamayı hedeflemektedir. Bu bağlamda makale, kelam ilminin epistemolojik yapısından hareketle Sünnî imâmet teorisinin doğasını ve sınırlarını yeniden düşünmeyi amaçlamakta ve tarihsel süreklilik içinde imâmet anlayışının kelam, fıkıh ve siyaset literatürü üzerindeki dönüşümünü irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Politik-Teoloji, Teorileşme, Pratik, Usul, Metot.

Geliş Tarihi/Received: 02.08.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 20.11.2025
Yayınlanma Tarihi/ Available Online:
15.12.2025

Abstract: In Sunnî thought, the issue of imāmah has been shaped less by theological reasoning and more by historical experience and political positioning. This article argues that the delayed theorization of the Sunnî conception of imāmah cannot be adequately explained through epistemological factors alone but rather reflects a broader political strategy. It investigates why imāmah, a central topic in Islamic political thought, was only theorized relatively late within the Sunnî theological tradition. The study contends that this delay stems not from epistemological insufficiency but from a concern aimed at preserving social order. In this regard, theorization is examined as a form of political positioning. The article explores the historical integration of early debates on imāmah into theological literature and how methodological assumptions and presuppositions shaped the development of doctrinal theory. It aims to understand how the concept of imāmah evolved within Islamic political history and what prevailing social and political ideas influenced its formation in the Muslim community. Accordingly, the article seeks to reassess the nature and limitations of the Sunnî doctrine of imāmah through the epistemological structure of kalām (Islamic theology), while also tracing its transformation across theological, jurisprudential, and political discourses.

Keywords: Kalam, Political-Theology, Theorisation, Practice, Uşûl (Methodology), Method.

Giriş

H. Peygamber'in vefatından itibaren siyasal otoritenin kim tarafından ve hangi ilkelere göre üstlenileceği meselesi yoğun tartışmalara konu olmuştur. Bu tartışmaların odak noktasında yer alan imâmet, zamanla kelâmî düşünce geleneğinde önemli bir kuramsal zemin haline gelmiştir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, imâmet teorisi yalnızca tarihsel bir mesele olarak ele alınamaz. Bu nedenle imâmet; kelim tarih, mezhepler tarih veya İslam tarih gibi bir disiplinin kapsam alanına indirgenemez. İmâmetle ilgili tartışmaların mahiyeti siyaset felsefesindeki temel soru(n)larla benzerlik arz eder. Söz gelimi en iyi ve adil siyasî otoritenin belirlenmesi, otoritenin özellikleri ve siyasî düzenin teşekkülü gibi meseleler bağımsız olarak ele alınması gereken kuramsal tartışmalardır. Zira bu tartışmaların kapsamı tarihsel disiplinlerin ele aldığı tikeller veya spesifik konular olan belirli mezhepler, bireyler, medeniyetler, sultanlıklar, devletlerin yapısal süreçleri gibi konulardan farklıdır. Bununla birlikte imâmet teorisinin tarihten tamamen soyutlanması da mümkün değildir. Farklı dönemlerde ve coğrafyalarda ortaya çıkan siyasî yapılar, kurumlar ve düşünsel birikimler bu teorisinin kuramsal olarak şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Örneğin Sünnî bir kelimci olarak Cüveynî'nin (ö. 478/1085) siyasetle ilgili düşüncelerinin şekillenmesinde kendisinden önceki düşünürlerin ortaya koyduğu teoriler, siyasî yapılar ve kendi siyasî tecrübesi etkili olmuştur. Onun Nizamülmülk'ü hilafet makamına layık biri olarak değerlendirmesinin¹ ne geçmişe dayanan entelektüel birikiminden/tarihi bilgisinden ne de yaşadığı dönemin siyasî olaylarından ve tecrübesinden bağımsız olduğu söylenebilir. Dolayısıyla tarih, imâmet teorisinin inşasında önemli bir referans noktasıdır. Ancak tarihsel bilgi imâmet meselesini kuramsal olarak ele almak için önemli bir veri olsa da kelim ilmi çerçevesinde tartışıldığı şekliyle tarih yalnızca bir başlangıç ve yardımcı bir veri olarak kabul edilir ve imâmet teorisinin asli bir parçası değildir.²

Siyaset en genel anlamda, bir birey veya grubun öteki üzerinde otorite kurmasıdır. Bu politik eylemler belirli bir düşünsel çerçeve veya metodoloji dahilinde işlendiği zaman teorik bir yapı ortaya çıkar. Mevzuya bu açıdan bakıldığında pratik, her zaman teoriden önce gelir ve ona yön verir. Başka bir deyişle siyasetin pratiği, onun felsefesi veya teorisini sürekli aşar. Bu bağlamda teori, daima siyasetin pratik zeminiyle temas halinde doğar yani, geçmiş veya güncel deneyimlerden beslenerek şekillenir ve böylece ya mevcut düzeni meşrulaştıran ya da ideal bir düzen tasarımını inşa eden bir çerçeveye dönüşür. Dolayısıyla pratik ve metodoloji/usûl teorisinin iki temel unsurudur. Ayrıca ortaya atılan her teori geçmiş veya güncel durumla ilgili olarak iki temel hedef doğrultusunda şekillenir: Ya pratikte var olanı meşrulaştırır ya da ideal kabul edilen düzeni kuramsallaştırır. Bu iki hedef, şimdiki şekillendirmek ve geleceğe yön vermek amacıyla kurucu bir faaliyet için araç hâline getirilir.³

Bu açıdan bakıldığında, İslam siyaset düşüncesinin hem tarihsel gelişimi hem de mezhebi farklılaşmaları açısından merkezi konulardan biri olan imâmet meselesinin teorik çerçevesinin incelenmesi ihmal edilen konuların başında gelir. H. Peygamber'in vefatından itibaren Müslüman toplumun karşı karşıya kaldığı en temel meselelerden biri olan bu husus büyük ölçüde siyasî meşruiyet, toplumsal düzen ve dinî otorite gibi başlıklar etrafında tartışılmıştır. Bu tartışmaların doğası gereği kelim, fıkıh ve tarih disiplinleri içerisinde farklı boyutlarıyla ele alınması kaçınılmaz olmuştur. Yapılan akademik çalışmalara bakıldığında, Sünnî kelim geleneğinde imâmet meselesinin genellikle imâmın vücûbiyeti, vasıfları, görevleri, efdal-mafdul tartışmaları ve seçim ilkeleri gibi konularla incelendiği

1 İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf el-Cüveynî, *Çiyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem*, thk. Abdü'l-Azîm Mahmud ed-Dîb (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2011), 433.

2 Siyaset felsefesinin tarihle olan ilişkisi hakkında detaylı bilgi için bk. Leo Strauss, "Siyaset Felsefesi ve Tarih", çev. Burhanettin Tatar, *Siyasî Hermenötik* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2016), 79-80.

3 Bu bağlamda Assmann'ın iktidara yüklediği anlamı teorisine de yükleyebiliriz. Ona göre iktidarın, varlığını meşrulaştırmak için geçmişe dayanan bir temele ihtiyacı vardır. O, bunu retrospektif (geriye dönük) yön olarak tanımlamaktadır. Ancak iktidarın sadece geçmişe değil bununla birlikte geleceğe dönük bir boyutu da vardır. Bu da prospektif (ileriye dönük) yöndür. Böylece iktidarlar yalnızca tarihi sahiplenmekle kalmaz aynı zamanda geleceği de şekillendirme eğiliminde olurlar. Kendilerini anımsatacak eylemler gerçekleştirerek hatırlanmalarını garanti altına almaya çalışırlar. Bk. Jan Assmann, *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 79.

görülmektedir.⁴ Dolayısıyla bu çalışmalarda tarihsel anlatıya odaklı, normatif ve kurumsal yönü öne çıkaran bir yaklaşımın baskın olduğu anlaşılmaktadır. Oryantalist literatürde de benzer bir durum göze çarpar. İslâm siyaset düşüncesine dair kapsamlı araştırmalarıyla bilinen I. J. Rosenthal,⁵ W. Montgomery Watt,⁶ Ann Lambton⁷ ve Antony Black⁸ gibi isimler, imâmet meselesini genel hatlarıyla ele almakla birlikte onun bilgi üretim süreçleriyle ilişkisini ve kelâmî teorileşmedeki metodolojik boyutunu ihmal etmişlerdir. Sohaira Siddiqui'nin editörlüğünü yaptığı *Law and Politics under the Abbasids: An Intellectual Portrait of al-Juwayni* adlı eser, Sünnî kelimci Cüveynî'nin *el-Ğiyâsî*'si üzerine yoğunlaşmakla birlikte, imâmet anlatısındaki dönüşüm ile kullanılan metodolojik çerçeve arasındaki bağı yeterince açığa kavuşturamaz. Bu tür çalışmalar daha ziyade İslam hukuku, tarih ve siyasî metaforlar üzerinden meseleyi değerlendirmiştir.⁹ Dolayısıyla mevcut literatürde, imâmetin bilgi sosyolojisi ve epistemolojik boyutuna odaklanan inceleme sayısı sınırlı kalmış, bu mesele genellikle normatif, kurumsal ve tarihsel perspektiflerden değerlendirilmiştir. Bunun sonucu olarak literatürde imâmetin bilgi sosyolojisi ve epistemolojik boyutları ikincil planda kalmış, tartışma eksenini çoğunlukla normatif, kurumsal ve tarihsel okumalara yönelmiştir. Erişebildiğimiz kadarıyla bu çerçevede Muhammed Âbid el-Câbirî'nin bazı yorumlarında Sünnî düşüncenin metodolojik sınırlarıyla siyasî refleksi arasında bağ kurulduğu görülmektedir.¹⁰ Ancak onun da imâmet özelinde geliştirdiği argümanlar, bilgi üretiminin karakteriyle bu sessizliğin stratejik boyutu arasındaki ilişkiyi tam anlamıyla izah etmemektedir. Oysa ki bu husus kelim geleneğinin bilgi üretim süreçleri ve siyasal pozisyonlanma refleksi açısından da anlamlıdır. Bu bağlamda, imâmet meselesi, bilginin ne zaman ve hangi şartlar altında teoriye dönüştüğü sorusu çerçevesinde ele alındığında, daha çok bir siyaset yapma biçimi olarak karşımıza çıkar.

Bu çalışma, mevcut literatürde eksik kalan bu boyutu merkeze alarak imâmetin Sünnî kelim geleneğinde teorileşme sürecini epistemolojik bir sorunsal olarak ele almaktadır. Bu çerçevede benimsediğimiz temel argüman şudur: Sünnî düşüncede imâmetin kuramsallaşması düzeni tehdit eden siyasal meydan okumaların ortaya çıkmasını beklemiştir. Bu yönüyle teori, salt bir entelektüel etkinlik olarak düşünülmemelidir. iktidar, düzen ve meşruiyet gibi siyasal saiklerle şekillenmiş bir bilgi formasyonudur. Sünnî imâmet teorisinin tarihsel, epistemolojik ve siyasal bağlamda yeniden düşünülmesi, kelim ilminin düzeni ve iktidarı meşrulaştıran bir bilgi sistemi olarak konumlanmasını anlamaya imkan tanımaktadır. Bu bakış açısıyla makale, hem Sünnî kelâmın bilgi üretme dinamiklerini hem de bu bilginin siyasal fonksiyonunu anlamaya dönük özgün bir katkı sunmaktadır.

Çalışma, imâmet meselesini Sünnî kelim geleneği içinde ele alırken hem tarihsel-tahlilî hem de kavramsal-yorumlayıcı bir yöntemi birlikte kullanmaktadır. Öncelikle erken dönem kaynaklarından makâlât, milel-nihal literatürü, klasik kelim ve fıkıh metinleri tarihsel bağlamları içinde incelenmekte, ardından bu metinlerin epistemolojik öncülleri ve metodolojik kabulleri analiz edilmektedir. Böylece

4 Rıdvan Özdiçin, *İtikat ve Siyaset: Sünnî Kelâmında İmâmet-Hilâfet Meselesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 350; Rıza Korkmazgöz, "İmâmet Tartışmaları", *Sistematik Kelâm*, ed. İbrahim Aslan vd. (İstanbul: Fikir Kitap, 2024), 577-602; Mehmet Salih Geçit, *İslâm Kelâmında Siyâset ve İmâmet Tartışmaları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 303; Maksut Çetin, *Mâturidîliğin Siyaset (Hilâfet/İmâmet) Anlayışı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 236; Mehmet Akif Ceyhan, "Adûdüddîn el-İcî'nin İmâmet Anlayışı", *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslâm Düşüncesinde Felsefe, Kelâm ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri* 1 (2020), 437-448; Selim Özarslan, "Ebû'l-Muîn en-Neseî'nin İmâmet/Devlet Başkanlığı Anlayışı", *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* 14/3-4 (2001), 423-437; Mehmet Evkuran, "Ehl-i Sünnet Kelâm'ında Siyaset Anlayışı -Vücûbu'l-İmâme (Yönetimin Gerekliliği) Ekseninde Bir Değerlendirme-", *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 6/2 (2006), 21-38; Avni İlhan, "İmâmet Nazariyesinde Seçim ve Nass Münakaşası", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 137-148; Hasan Gümüsoğlu, *İslâm'da İmâmet ve Hilâfet* (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2017), 336; Şaban Ali Düzgün, "İmâmet/Politik Teoloji", *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 467-481.

5 Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 344.

6 W. Montgomery Watt, *İslâm'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, çev. Ulvi Murat Kılavuz (İstanbul: Birey Yayınları, 2001), 214.

7 Ann Lambton, *State and Government in Medieval Islam* (Oxford: Oxford University Press, 1981), 364.

8 Antony Black, *Siyasal İslâm Düşüncesi Tarihi -Peygamberden Bugüne-*, çev. Sevdâ Çalışkan - Hamit Çalışkan (Ankara: Dost Kitapevi Yayınları, 2010), 501.

9 Sohaira Z. M. Siddiqui, *Law and Politics under the Abbasids An Intellectual Portrait of al-Juwayni* (Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2019), 315; a.m.f., "Power Vs. Authority: Al-Juwayni's Intervention In Pragmatik Political Thought", *Journal of Islamic Studies-Oxford University Press*- 4 (2017), 1-29; Wael b. Hallaq, "Caliphs, Jurists and the Saljuqs In The Political Thought Of Juwayni", *Muslim World* 1/74 (1984), 26-41; a.m.f., "On the Authoritativeness of Sunni Consensus", *International Journal of Middle East Studies* 18/4 (1986), 427-454; Ovamir Anjum, "Political Metaphors and Concepts in the Writings of An Eleventh-Century Sunni Scholar, Abû al-Ma'âli al-Juwaynî (419 - 478/1028 - 1085)", *Journal of Royal Asiatic Society* (Ocak 2016), 1-12; Patricia Crone, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasî Düşünce*, çev. Hakan Köni (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007), 348-353.

10 Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu (Tekvînü'l-aklî'l-Arabî)*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 148-156.

imâmet tartışmalarının yalnızca normatif veya kurumsal yönüne değil, bilgi üretim süreçleriyle siyasal konumlanmalar arasındaki ilişkiye de odaklanılmaktadır. Bu bağlamda mevcut literatürün çoğunlukla normatif çerçevede kalışına karşılık, bu makale kelimî teorileşmeyi bir siyaset yapma biçimi olarak yorumlamaktadır. Çalışma, önce kaynakların tarihsel arka planını tespit etmekte, sonra epistemolojik ve metodolojik kabulleri çözümlemekte ve nihayet Sünnî kelimî geleneğinde imâmetin geç kuramsallaşmasını siyasal bir strateji olarak açıklamaktadır. Bu yöntem, konunun hem disiplinler arası (kelam, fıkıh, siyaset felsefesi) boyutlarını ortaya koymayı hem de klasik metinlerdeki sessizlik ya da gecikmenin anlamını yeniden yorumlamayı mümkün kılmaktadır.

1. İnançtan Teoriye: Usûl ve Metot Arasındaki Ayrımın Kelâmî Yansımaları

İslami ilimlerde teorik olarak ele alınan meselelerde “metot” anlamına gelen kavramlar yerine “usûl” terimi kullanılmıştır. Bu tercihin bir sonucu olarak bütünüyle kuramsal bir disiplin olan kelimî ilmi *Usûlüddîn* olarak anılmıştır. İlk bakışta bu iki terim eş anlamlı gibi görünse de aralarında önemli farklar mevcuttur. Metot büyük ölçüde deney, gözlem ve tümevarım/endüktif gibi yöntemlere dayanır. Bu nedenle metot kavramına en yakın Arapça terimler *menhec*, *nazar* ve *istidlal*dir.¹¹ Öte yandan usûl kavramı bünyesinde birtakım ön kabuller barındırır. Bu ön kabuller temel sabiteler olarak kabul edilir ve değişime kapalıdır. Örneğin İslam düşüncesinde iyilik ve kötülük tanrısı şeklinde iki ilahın varlığını savunan bir teorinin öne sürülmesi mümkün değildir. Çünkü İslam’ın en temel ilkesi olan tevhit inancı bu görüşe aykırıdır. Bu nedenle İslamî ilimlerde ortaya konulan teoriler büyük ölçüde tumdengeliye dayalıdır yani dedüktiftir.

Müslüman toplumlarının üzerinde ittifak ettiği bazı temel ilkeler bulunduğu gibi, İslam mezheplerinin de kendi düşünsel çerçevelerini şekillendiren birtakım ön kabulleri vardır. Kaldı ki belli Müslüman grupların kendilerine ait değişmez ön kabulleri olduğu için İslam mezhepleri teşekkül etmiştir. Mesela hilafet makamı için Hz. Ebubekir’in Hz. Ali’den daha efdal olduğunu savunan birisinin Şîî düşünce sistemine dahil edilmesi mümkün değildir. Çünkü Şîîliğin temel prensibi Hz. Ali’nin diğer sahabilere kıyasla özellikle de hilafet konusunda üstünlüğünü kabul etmeye dayanmaktadır.¹² Bu doğrultuda Şîîlerin ortaya koyduğu herhangi bir teori bu temel ön kabulü göz ardı edemez, aksine siyaset alanında ifade edecekleri her söylem bu prensibi desteklemelidir. Dolayısıyla İslamî ilimler belirli ön kabullere dayanır ve bu ilimlerin ürettiği teoriler, söz konusu ön kabulleri normatif hale getirir, onlara hukuki veya teolojik bir çerçeve sunmayı amaçlar.

Kelimî ilminin tüm konularında durum bu şekildedir hatta bu durum onun temel amacıdır. Örneğin, akaid gibi temel meseleler (*mesâil/makâsıd*) hakkında bir duruş sergilemeden ve bu duruşu belirleyecek bir usûl (*vesâil*) geliştirmeden herhangi bir teorinin ortaya çıkması mümkün değildir. Kelamda amaç (*mesâil/makâsıd*) ve araç (*vesâil*) birbirine sıkı sıkıya bağlıdır, yani yöntem ile pratik birbirinden ayrılmaz. Başka bir ifadeyle, kelimî hem bir inanma eylemini barındırır hem de bu eylemi sistematik hale getirip kanıtlayan nazar ve istidlal yöntemlerine dayanır. Bununla birlikte, nazar ve istidlalin temel aldığı inanma eylemi, sürekli olarak geçmiş kendisine referans kabul eder. Bu çerçevede, nazar ve istidlal, inanma eylemini meşrulaştırmak ve savunmak adına, özellikle akıl başta olmak üzere rasyonel bilgi kaynakları için çeşitli ilkeler ve kuralları belirler. Nitekim her kelimî kitabı, öncelikle savunduğu inançları destekleyecek bir epistemolojik temel oluşturur. Bu nedenle, kelimî kitaplarının bilginin kaynakları meselesiyle başlaması rastlantısal değildir.

Kelimî ilminin amacı, Adudüddîn el-İcî (ö. 756/1355) tarafından şu şekilde tanımlanmıştır: “Deliller getirerek ve şüpheleri ortadan kaldırarak dinî inançları ispat etmeye güç kazandıran ilimdir.”¹³ Bu tanımlı yüzeysel bir şekilde ele aldığımızda, kelimî doğrudan akideyi ortaya koyan bir ilim olduğu izlenimi oluşabilir ancak gerçekte durum bundan farklıdır. Bu noktada Seyyid Şerif Cürçânî (ö.

11 İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 5/215; 11/16, 247; 12/283; Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *Kitâbü’t-ta’rîfât* (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1985), 28, 109, 261.

12 Şîî gelenek içerisinde imâmete dair farklı görüşler ortaya konulmuş olmakla birlikte, Hz. Ali’nin fazileti hususunda genel bir ittifak söz konusudur. Detaylı bilgi için bk. Metin Bozan, “Risalet Misyonunun Sürekliliği Söylemi Bağlamında Şîa’da İmamet”, *İlahiyat Akademisi: Gaziantep Üniversitesi Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* 14 (2021), 125-156.

13 Adudü’l-Dîn el-Kâdî Abdürrahman b. Ahmed el-İcî, *el-Mevâkıf fi ilmi’l-kelâm* (Beyrut: Âlemu’l-Kutub, ts.), 7.

816/1413), *Şerhu'l-Mevâkif* adlı eserinde ileri sürdüğü açıklamalarla bu yaklaşımı teyit eder nitelikte ifadeler kullanmaktadır. Ona göre kelim, birtakım bilgileri edinmekten ibarettir ki bu bilgi sayesinde dinî inançlar başkalarına ispat edilebilir, delillendirilebilir ve kabul ettirme gücü kazanır.¹⁴ Başka bir deyişle, kişi kelim yaparken kendi inanma eylemini temel alır. Kelamın temel işlevi, kişinin kendi inancını sağlamlaştırması (tahkîk) ve gerektiğinde bunu başkalarına karşı savunmasıdır. Kanaatimizce kelim, inancı/itikadı sistematize eden bir disiplin olduğu için küllî/tümel ve en üstün ilim (eşrefü'l-ulûm) olarak nitelendirilmiştir.

Fârâbî'nin kelim ilmine dair yaptığı değerlendirmeler, meselenin mahiyetini kavramak açısından dikkate değer niteliktedir. Ona göre kelim ilmi, şâri' tarafından aktarılan düşünce, fikir ve hükümlerin üstünlüğünü ortaya koyan ve bunlara karşıt olan her şeyin yanlışlığını sözle ispat etme yetisini kazandıran bir sanattır. Ayrıca o, kelim âlimlerinin, fıkıh âlimlerinin kullandığı delillerden farklı sonuçlar çıkarmadığını, sadece bu delilleri ve istinbat edilen hükümleri destekleyip güçlendirmeye çalıştığını belirtir. Farabî'ye göre kelimciler, şâri'in ifade ettiği her şeyi inceler ve ardından mahsûsât, meşhûrât ve ma'kulleri araştırır. Eğer bu istidlal yöntemleri doğrudan ya da dolaylı olarak dinî bir hükmü doğruluyorsa, kelimciler bunu desteklemek için bu yöntemleri kullanır. Ancak eğer bu yöntemler, dinî metinlerde yer alan bir hükmün aksini ortaya koyuyorsa, o zaman tevîl yoluna başvururlar. Fakat bir dinî hükmün tevîli mümkün değilse ve aynı zamanda mahsûsât, meşhûrât ve ma'kûlât gibi rasyonel bilgi kaynaklarına da aykırı düşüyorsa, kelimcinin temel amacı dinî hükmü savunmak olduğu için, bu hükmün doğruluğunu, onu bildiren kişinin yalan söylemesi veya hata yapmasının imkânsız olduğunu öne sürerek dinde var olanın gerçek ve hak olduğunu ifade eder.¹⁵

2. Teorinin İnşası ve Siyasal Konumlanma

Kelim ilminin epistemolojik temeline dair yapılan bu özetlemenin ardından, İslam toplumunda hilafet meselesinin teorik düzlemde ele alınış biçimine yönelmek mümkündür. İslam toplumunda pratik olarak erken dönemde ilk tartışılan mesele olmasına rağmen, hilafet neden teorik düzeyde en son ele alınan konulardan biri olmuştur? Oysa bu mesele, teorik tartışmalara büyük önem veren kelim ilminin de çıkış noktalarından biri olmuştur. Nitekim *Makâlât* ve *Milel Nihal* türü eserlerde bu gerçek açıkça ortaya konulmuştur. İlk makâlât yazarlarından Eş'arî (ö. 324/935-36), Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar arasında yaşanan ilk anlaşmazlığın imâmet meselesi olduğunu belirtmiştir.¹⁶ Benzer şekilde Şîf müellif Nevbahtî (ö. 311/923), *Fıraku's-Şîa* adlı eserinde, Müslümanlar arasındaki ilk büyük tartışmanın imâmet meselesi olduğunu vurgulamış ve bu konuyu merkeze alarak İslam ümmetini sınıflandırmıştır.¹⁷ Aynı şekilde, özellikle *el-Milel ve'n-nihal* adlı eseriyle tanınan Şehristânî (ö. 548/1153), ümmet içinde ortaya çıkan en büyük anlaşmazlığın imâmet konusunda yaşandığını ve İslam tarihinde hiçbir dinî meselede hilafet kadar büyük çatışmaların çıkmadığını ifade etmiştir.¹⁸ Bu bilgiler, İslam toplumundaki ilk dinî-siyasî tartışmaların imâmet meselesi etrafında şekillendiğini ya da en azından 10. yüzyıldan itibaren Müslüman entelektüellerin bu konuyu özel bir ilgiyle ele aldığını göstermektedir. Nitekim genel kanaat, Müslümanlar arasında ilk tartışmaların hilafet ekseninde geliştiği yönündedir. Ancak buna rağmen, hilafet konusunun teorik olarak ortaya çıkışı pratik tartışmaların gerisinde kalmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, hilafet meselesinde taraf olan grupların yaklaşımlarıdır. Özellikle Müslümanları iki ana gruba ayıran (Şîf-Sünnî) bu meselenin erken dönemlerde teorik düzeyde ele alınmayışı yazının ilerleyen satırlarında ele alınacağı üzere Sünnî düşüncenin kendisini konumlandığı yerle doğrudan ilişkilidir. Bununla birlikte, Emevîlerin baskıcı ve otoriter yönetimi (*cebr* ve *istibdât*) siyasî meselelerin tartışılmasını tamamen engellemiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, teorik yaklaşımlar o dönemde var olan siyasal düzeni meşrulaştırmak için bir zemin

14 Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 130-131.

15 Farabî, *İhsâu'l-ulûm (İlimlerin Sayımı)*, çev. Ahmet Ateş (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990), 133-139.

16 Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, thk. Hellmut Ritter (Wiesbaden, 1980), 2.

17 Hasan b. Musa en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa* (Beyrut: Menşûrâtü'r-Rîdâ, 2012), 31 vd.

18 Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Mehnâ-Ali Hasan Faûr (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 1/31.

sağlayabilirdi. Nitekim Emevîlerin yönetim anlayışını destekleyen fikirler ortaya atılmış; bunula ilgili eserler kaleme alınmıştır. Ancak her ne kadar pratik düzeyde savunulmuş olsa da, bu görüşler erken dönemde epistemolojik bir temele dayandırılmadığından tam anlamıyla bir teoriye dönüşmemiştir. Oysa hilafet konusunda ilk zamanlardan itibaren farklı mezheplerin kendilerine özgü görüşleri olmuştur. Esasen Haricîlik, Mürcîlik ve Şîilik gibi mezheplerin ortaya çıkışında belirleyici olan temel ayrışma noktası da imâmet meselesi olmuştur.

Konumuz açısından önem taşıyan Ehl-i sünnet'i bu çerçevede ele almak gerekmektedir. Ehl-i sünnet, farklı görüşlere sahip birçok kişiyi veya grubu içinde barındıran şemsiye bir kavramdır. Ancak siyasî meseleler söz konusu olduğunda, bu ekolün ortak ve değişmez kabulü, ilk dört halifenin meşruiyetini tereddütsüz benimsemeleridir. Dahası, Hz. Peygamber'den sonra Müslümanlar arasında fazilet sıralaması da bu dört halifenin hilafet sırasına uygun olarak kabul edilir.¹⁹ Ehl-i sünnet'in temel niteliği ve siyasal anlayışının ana eksenini de budur.

Bu doğrultuda, Hz. Ali'yi hilafet makamına seleflerinden daha layık gören Şîa ile Hakem Olayı'ndan sonra Hz. Ali'yi tekfir eden Haricîler dışındaki herkes doğal olarak bu çatı kavramın içinde yer almaktadır. Ancak Ehl-i sünnet çatısı altındaki Müslümanlara, yukarıda belirtilen hususlar dışında, siyasî konularda tek bir görüş atfetmek doğru olmaz. Örneğin, Emevîlerin (661-750) politikaları karşısında farklı tutumlar sergileyen Sünnîler bulunmaktaydı; kimi sessiz kalırken, kimileri karşı çıkmış, kimileri de desteklemiştir. Nitekim Ebu Hanife'nin Emevîlere karşı isyan eden Zeyd b. Ali'ye destek verdiğine dair rivayetler mevcuttur.²⁰

Ehl-i sünnet'in, imâmet meselesi hakkında kuramsal olarak Şîa'dan sonra kelam etmeye başladığı genel kabul gören bir görüştür. Şöyle ki, İslam düşüncesinde ilk bibliyografik eser olarak kabul edilen İbnü'n-Nedim'in (ö. 385/995?) *el-Fihrist* adlı eserine göre, bu konuda ilk görüş bildiren kişi, Hz. Ali'nin yakın dostlarından biri olan Meysem et-Temmâr'ın torunu Ali b. İsmail b. Meysem et-Temmâr'dır. İbnü'n-Nedim, ondan sonra Hişam b. el-Hakem'i (ö. 179/795) anmaktadır. Ona göre, Cafer es-Sadık (ö. 148/765) döneminde yaşamış olan Hişam, imâmet konusunda önemli fikirler öne sürmüş ve Şîa düşüncesini benimsemiştir. İbnü'n-Nedim, Ali b. İsmail ve Hişam'a imâmetle ilgili bazı eserler nispet etmektedir, ancak bu eserler günümüze ulaşmamıştır.²¹

Hişam b. el-Hakem'in kelam ilmiyle ilgilenmesi,²² onun imâmeti teorik bir çerçevede ele aldığını düşündürmektedir. Ancak Şîa içerisinde bu meseleyi kuramsal düzeyde ilk ele alan kişi Hişam olsun ya da olmasın, Şîa'nın bu konuyu Ehl-i sünnet'ten önce kelâmî bir çerçevede tartıştığı gerçeği değişmemektedir. Zira Ehl-i sünnet'in imâmet teorisi, Şîa'nın bu konudaki yaklaşımına bir tepki olarak şekillenmiştir.

Söz konusu durum, dinî geleneklerin genel tarihsel sürecinde sıkça rastlanan bir olguya işaret etmektedir. Çoğu zaman ortodoksi (Ehl-i sünnet gibi merkezi söylemi temsil eden anlayış), heterodoks kabul edilen görüşlerle mücadele ederek kendi kimliğini ve söylemini belirginleştirmiştir. Bu bağlamda, dinî ve siyasî meselelerde ortodoks görüş, tarihsel tartışmaların bir sonucu olarak şekillenmiş ve zaman içinde bir mutabakat alanı oluşturmuştur. Dolayısıyla ortodoksi, belirli bir dinî meseleye dair nihai görüşünü en son aşamada ortaya koyar ve bunu çoğunlukla tarihsel olayları meşrulaştırarak yapar. Tartışmalar ilerledikçe, kendi konumunu yeniden şekillendirir ve tarihi vakaları kendi yorumuna dahil ederek, zamanla bu tartışmalardan süzülen nihai görüşünü kesin bir çerçevede ortaya koyar. Bu nedenle ortodoks söylem, yalnızca bir inanç meselesi değil, aynı zamanda siyasî bir duruşun ifadesi haline gelir.

19 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber (İmâm-ı Azâmın Beş Eseri içinde)*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 57; Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Es'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, thk. Abbâs Sabbâğ (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1994), 168; Kadı Ebubekir Muhammed b. Tayyib el-Bâkillânî, *Temhîdu'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, thk. İmâduddîn Ahmet Haydar (Beyrut: Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1987), 480-558; Nurettin es-Sâbûnî, *el-Bidaye fî usûli'd-dîn*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 58-61. Detaylı bilgi için ayrıca bk. Özdiç, *İtikat ve Siyaset*, 340.

20 Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Kesioğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002), 186.

21 İbn Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 249.

22 Bk. Mustafa Öz, "Hişam b. Hakem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/153-154. Hişam b. Hakem'in bazı kelâmî görüşleri için ayrıca bk. el-Es'arî, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, 31-33, 48, 207-208.

Tüm dinî geleneklerde gözlemlenen bu tarihsel süreç, imâmet tartışmalarında da kendini göstermiş ve Ehl-i sünnet'in bu konudaki görüşünü en son ortaya koyması da bu bağlamda değerlendirilebilir.

Şîa'nın imâmet konusundaki en temel iddiası, Hz. Ali'nin hilafetinin Allah tarafından belirlenmiş yani nas ve tayin ile sabit olduğudur. Bu sebeple Şîa, hilafetin Hz. Ali'ye verilmemesini tarihsel bir gasp, zulüm ve takiyye ile açıklamaktadır. Onlara göre, imâmet gibi kritik bir mesele insanların içtihatlarına bırakılacak kadar önemsiz olamaz. Şîa düşüncesi, Allah'ın ümmeti başıboş bırakmayacağını ve Hz. Peygamber'in kendisinden sonra bir imâm tayin etmeden vefat etmiş olmasının düşünülemeyeceğini savunur.²³

Öte yandan, Ehl-i sünnet ise tarihsel süreci meşrulaştırma eğilimindedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, Şîa'nın imâmeti hayati bir konu olarak görmesi ve bu yüzden onu nassa bağlarken aynı zamanda akıl yürütme (re'y) yöntemini kullanmasıdır. Şîa'nın imâmet teorisinin epistemolojik temeli de bu noktada şekillenmektedir. Yani, bu meseleyi pratik bir düzlemde teorik bir seviyeye taşıyan unsur, re'y yöntemini kullanarak imâmeti nas ve vasiyet kavramlarıyla temellendirmeleridir.

Cabirî'ye göre, o dönemde Sünnîler henüz bu konuyu kuramsal bir çerçevede ele alabilecek bir metodolojiye sahip olmadıklarından dolayı kapsamlı bir teori geliştirememişlerdir. Cabirî'nin bu tespiti doğru olmakla birlikte bazı eksiklikler içermektedir. Nitekim onun da tarihsel verilerden yola çıkarak belirttiği gibi,²⁴ erken dönem Sünnîler, Şîa'nın imâmetin nas ile belirlendiği yönündeki görüşüne sistematik bir yöntemle karşılık verememiştir. Bunun yerine, Şîa'nın bu teorisine karşılık olarak rivayetlere ve sahabe uygulamalarına dayanarak imâmın seçimle belirlenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu nedenle ilk dönem Sünnîler, hilafet meselesini genellikle Ehl-i hadis'in yolunu izleyerek açıklamışlardır. Ehl-i re'y'in önemli temsilcilerinden biri olan Ebû Hanîfe bile *el-Fıkhu'l-ekber* adlı eserinde imâmet konusunu yalnızca Sünnîliğin genel kabulü çerçevesinde ele almış, herhangi bir ispat yöntemi kullanmamıştır. O, sadece Hz. Peygamber'den sonra Müslümanlar arasındaki en faziletli kişilerin sırasıyla Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olduğunu belirtmiş ve tüm sahabelerin hayırla anılması gerektiğini vurgulamıştır.²⁵

İmâmet meselesine dair günümüze ulaşan ilk ayrıntılı Sünnî kaynaklardan biri, İbn Kuteybe'ye (ö. 276/889) nispet edilen *el-İmâme ve's-siyâse* adlı eserdir. Bu eserin ona ait olup olmadığı konusunda bazı şüpheler bulunsun da²⁶ içeriği itibarıyla erken dönem Sünnî düşüncesini yansıtan önemli bir metin olarak değerlendirilmektedir. Eser, Hz. Ebubekir'in hilafetinden başlayarak Abbasi halifesi Harun Reşit dönemine (170/786 - 193/809) kadar olan gelişmeleri kronolojik bir düzen içinde ele almaktadır. Bu durum, eserin en azından politik olarak Sünnîliği destekleyen Abbasi halifesi Mutevekkil'den (232/847 - 247/861) önce kaleme alındığını düşündürmektedir. Nitekim yazar, eserinin sonunda şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Başladığımız iş Allah'ın yardımıyla tamamlandı. Halifelerimiz ve en hayırlı imamlarımızla ilgili olarak söylediklerimiz, zamanlarındaki fitneler ve savaşlar ile ilgili olarak aktardığımız şeyler kemale erdi ve Harun Reşit döneminin sonunda da anlatacaklarımıza noktayı koyduk. Çünkü onun döneminden sonraki haberleri anlatmakta ve ondan sonraki halifelerin kendi elleriyle yapmış oldukları icraatları aktarmada büyük bir menfaat ve fayda yoktur. Bunun sebebi de şudur: Harun Reşit'le sona eren bu hayırlı dönemden sonra yönetimleri acemi çocukların eline geçti, Irak'ın zındıkları onlara galip geldi ve onları her türlü deliliğe sürükleyip onları küfre soktular. Artık onlar, alimlere ve sünnete ihtiyacı olmayan, ancak kendi hevalarıyla iş yapan, kendi akıllarıyla yetinen kimseler oldular"²⁷

Burada "Irak'ın zındıkları" ifadesiyle kastedilenlerin Mu'tezile olduğu açıktır. Eserin Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in faziletleriyle başlaması da, dönemin klasik Sünnî yaklaşımına uygun olarak Şîa ve Mu'tezile'ye

23 Metin Bozan, *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 129 vd.

24 Bk. Cabirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 148-156.

25 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, 57.

26 Bk. M. Bahaüddin Varol, "'El-İmame ve's-Siyâse' İsimli Eserin Müellifi İbn Kuteybe midir?", *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* 16/2 (2003), 308-321.

27 İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-siyâse (el-Ma'rûf bi târihi'l-hulefâ)*, thk. Ali Şeyrî (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990), 1/231. Bu eserin Türkçe çevirisi için bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 559.

bir reddiye niteliğinde yazıldığını göstermektedir. Eserin Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in faziletlerini anlatmakla başlaması da,²⁸ o dönemde kaleme alınan klasik Sünnî anlayışı yansıtan Şîa ve Mu'tezile'ye red mantığıyla yazıldığını göstermektedir. Dolayısıyla böyle bir eserin yazarının Sünnî oluşunda şüpheye mahal veren bir durum yoktur. Yazarın yukarıdaki ifadesiyle Irak'ın zındıklarına/Mutezile'ye uyup deliliğe sürüklenenler olarak nitelendirdiği kişiler büyük ihtimalle Abbasi halifeleri Me'mûn (ö. 218/833), Mu'tasım (ö. 228/842) ve Vâsık'tır (ö. 232/847). Bu halifeler, Mu'tezilî ilkeleri devletin resmi ideolojisi haline getirerek Sünnî²⁹ alimlere zorla benimsetmeye çalışmış ve böylece mihne sürecini başlatmışlardır. Eğer yazar, mihneye son veren ve Sünnîliği devletin resmi politikası haline getiren Mütevekkil döneminde yaşamış olsaydı, muhtemelen ona da eserinde yer verirdi. Bu nedenle, *el-İmâme ve's-siyâse* adlı eserin, Harun Reşit'in vefat ettiği 193/809 ile Mütevekkil'in halifelğe geçtiği 232/847 yılları arasında yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Bu eserin erken dönem bir Sünnî âlim tarafından kaleme alındığını ifade ettiğimize göre, şimdi de onun bir imâmet teorisi geliştirip geliştirmediğini inceleyelim.

Bu eserin yalnızca başlıklarını gözden geçiren bir araştırmacı, yazarın olayları rivayetler üzerinden aktararak onlara Sünnî bir çerçeve kazandırdığını rahatlıkla fark edebilir. Ayrıca eser, Ehl-i hadis'in üslubu olan 'haddesenâ' (حدثنا) ifadesiyle başlayan rivayetlere geniş yer vermiş ve bunları nas kabul ederek bağlayıcı deliller olarak değerlendirmiştir. Örneğin müellif, Hz. Peygamber'in hastalandığında namaz kıldırma görevini Hz. Ebubekir'e verdiğine dair meşhur rivayeti ayrıntılı bir şekilde aktardıktan sonra,³⁰ Hz. Peygamber'in defin süreciyle ilgili rivayetleri ve Sakîfe'de yaşanan hadiseyi tarihçi bakış açısıyla ele almıştır.³¹ Ardından "Hz. Ebubekir'e Biat" başlığını açarak, namaz kıldırma rivayetini Hz. Ebubekir'in hilafetini destekleyen nâstan bir delil gibi sunmaya çalışmıştır.³²

Tedvin asrında, özellikle Sünnîliğin temelini oluşturan Ehl-i hadis ekolü tarafından rivayetlerin büyük çoğunluğunun nas olarak kabul edildiği bilinmektedir. Ehl-i hadis mensupları, özellikle Mu'tezile'nin öncülük ettiği Ehl-i rey ekolünü sürekli bir tehdit olarak görmüşlerdir. Hatta Sünnî gelenek içerisinde çıkmasına rağmen akılcı yaklaşımıyla bilinen Ebu Hanife gibi isimleri dahi eleştirmişlerdir. Bu nedenle her ne kadar Sünnîlik içinde Ehl-i rey ve Ehl-i hadis olmak üzere iki farklı eğilim bulunsun da, zamanla Ehl-i rey ekolü giderek daha muhafazakâr bir çizgiye evrilmiştir. Zira lafız merkezli yaklaşım, zamanla akıl karşılığına dönüşerek siyasî bir kimlik kazanmış ve akıl, bir tehdit unsuru olarak algılanmaya başlamıştır. Bu durumun, erken dönemlerden itibaren kelim geleneğine de yansıdığı metinlerden anlaşılmaktadır.³³

Sünnî düşüncenin epistemolojik çerçevesini büyük ölçüde şekillendiren kişinin İmam Şafiî (ö. 204/820) olduğu genel kabul gören bir görüştür. Bu bağlamda, Sünnîliğin siyasî niteliğini anlamak adına şu sorular üzerinde düşünmek faydalı olabilir: Şafiî, yöntem kurallarını Ehl-i rey'e bir tepki olarak mı geliştirmiştir? İslam dünyasında imâmet gibi köklü bir mesele ortaya çıktıktan yaklaşık iki yüzyıl sonra neden teorik bir çerçeve inşa edecek yöntem kuralları ancak Şafiî döneminde ortaya çıkmıştır? Yoksa Şafiî'nin metodolojiyi oluşturması, siyasî bir hamle midir? Ve nihayet, Şafiî'nin yöntem kurallarını belirlemesiyle birlikte Sünnîler tarafından imâmet meselesi kuramsal bir çerçevede ele alınmış mıdır?

Bilindiği gibi, Şafiî, İslami ilimlerin yöntem kurallarını dört temel kaynağa dayandırmıştır: Kur'an, sünnet, icma ve kıyas. Bu kaynaklara baktığımızda, şer'î delillerin öncelikli olduğunu, ancak kıyas yoluyla akla da bir alan açıldığını görmekteyiz. Yani, naklî delillerin üstünlüğü korunmakla birlikte, akıl ve nakil arasında bir denge kurma çabasının olduğu fark edilmektedir. Şafiî'nin *er-Risâle* adlı eserinde ortaya koyduğu bu metodoloji, günümüze kadar Sünnîler tarafından büyük ölçüde benimsenmiş ve

28 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1990, 1/17.

29 Burada kullanılan Sünnîlik kavramı, Eş'arî ve Mâtürîdî tarafından temsil edilen sistematik kelim ekolüne doğrudan işaret etmemekte, daha çok onların düşüncelerinin oluşumunda etkili olan hicrî III. asır alimlerini kastetmektedir.

30 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1990, 1/20.

31 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1990, 1/21-26.

32 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1990, 1/26.

33 Faruk Sancar, "Sünnî Kelam Sisteminin Selefilik Karşısındaki Direnme Kapasitesi", *II. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu 2* (2016), 132-148.

yalnızca fikhî meselelerde değil, İslami ilimleri anlamanın genel yöntemi olarak kabul edilmiştir. Ancak burada önemli bir soru ortaya çıkmaktadır: Ehl-i hadis ekolü dinî konularda tamamen nakle dayanırken, neden Şafiî'nin metodolojisi bir uzlaşma çabasına ihtiyaç duymuştur? Bu sorunun ve önceki tartışmaların temelinde yatan ortak nokta, Sünnî siyasetinin doğasıdır. Başka bir ifadeyle, Sünnîliğin kendisini konumlandığı tarihsel ve sosyopolitik bağlam, bu metodolojik tercihin şekillenmesinde belirleyici olmuştur.

Sünnîlik, kendisini İslam'ın asli ve hakiki temsilcisi olarak konumlandıran bir anlayışa sahiptir. Bu çerçevede, Kur'an, sünnet, sahabe ve tabiinin mirasını sahiplendiğini iddia eder. *Ehl-i sünnet ve'l-cemaat* ismi dahi, kendilerine biçtikleri bu rolü ifade eder.³⁴ Bu nedenle, imâmet ve diğer teolojik-siyasî tartışmalarda, farklı ekoller gibi belirli bir görüşü savunarak ayrışan ya da çatışmacı bir mezhep kimliği taşımaz. Aksine, temel hedefi toplumsal mutabakatı sağlamak, düzen ve istikrarı korumaktır. Bu anlayışın bir sonucu olarak, Ehl-i sünnet âlimleri, Mu'tezile gibi muhalif ekoller tarafından mihne süreçlerine maruz bırakılmış olsalar da, iktidar değişip Sünnîlik güç kazandığında misilleme yapmamışlardır. Örneğin, Ehl-i sünnet âlimleri Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde mihneye uğramış; ancak Mütevekkil döneminde Sünnîlik devletin resmi çizgisi haline gelse de, Mu'tezile mensuplarına aynı şekilde bir baskı uygulanmamıştır. Mütevekkil sonrası dönemde de Mu'tezile varlığını sürdürmüş ve Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve el-Ka'bî gibi önemli kelimciler yetişmiştir. Watt'ın da belirttiği gibi, bu dönem Mu'tezile için adeta bir "gümüş çağı"³⁵ olmuştur. Bunun nedeni, Mu'tezile âlimlerinin entelektüel derinliği artırarak yeni alanlara yönelmek yerine, önceki meseleleri daha güçlü argümanlarla açıklamaya odaklanmalarıdır. Nitekim, bu dönemin en önemli Mu'tezilî simaları, kırk yaşına kadar Mu'tezile ekolüne mensup olan Eş'arî'nin çağdaşlarıdır.³⁶

Sünnîlik, kendisini İslam'ın özünü temsil eden bir yapı olarak gördüğünden, ancak bu öz ciddi bir tehdit altına girdiğinde reaksiyon gösterir. Bu çerçevede Haricilik, Şîa, Mürcie ve Mu'tezile gibi ekolleri, İslam'ın temel yapısını sarsabilecek karşıt hareketler olarak değerlendirir. Politik ya da teolojik düzlemde ortaya konan her teorik yaklaşım, bu muhalif düşüncelere karşı toplumsal istikrarı ve birliği koruma amacı taşıyan bir tepki olarak şekillenmiştir. Sünnîlik, kendisini aşırılıkları dengede tutan, ifrat ve tefritten uzak, birleştirici, kapsayıcı ve bütüncü bir yapı olarak tanımlar. Ayrıca, mevcut düzen kendi lehine işlediği sürece sessiz kalmayı tercih eder ve böyle durumlarda yönetime karşı mutlak bir itaat anlayışını benimser.³⁷ Şafiî de bu çerçevede hareket etmiş ve özellikle istihsân merkezli akılcı yaklaşımları, bu kapsayıcı özün bütünlüğüne yönelik bir tehdit olarak görmüştür.³⁸ Onun yöntem kurallarını belirlemesindeki temel motivasyonun, Sünnî doktrini koruma refleksi olduğu söylenebilir. Kabaca Sünnîlik açısından teori üretmek yalnızca entelektüel bir çaba değil, aynı zamanda bir tür siyaset yapma biçimidir. Şafiî'nin ortaya koyduğu yöntem kurallarının geniş çevrelerce kabul görmesi, onun bu alandaki başarısıyla birlikte, Sünnîlerin rivayet geleneğine olan bağlılıklarından da kaynaklanmaktadır. Zira Şafiî de akıl yürütmeyi (*re'y*) esas olarak rivayetlerin güvenilirliğini belirleme noktasında kullanmıştır. Yani onun epistemolojik yaklaşımında akıl, naklin hizmetinde bir araç konumundadır.

Şafiî'ye göre ilim iki kategoride ele alınır: Birincisi, her akıl ve bâliğ Müslümanın doğrudan bildiği temel bilgilerdir. Örneğin, beş vakit namazın farz olduğu bilgisi bu kapsama girer. Bu tür bilgiler, Kur'an'da açık naslar halinde bulunur ve İslam toplumunda Hz. Peygamber'den itibaren nesilden nesle aktarılmıştır. Bu sebeple, bu tür bilgilere dair rivayetlerde yanlışlık olması mümkün olmadığı gibi,

34 Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak -Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 100-124.

35 W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlıklı (Ankara: Sarkaç Yayınları, ts.), 412.

36 Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 412-413.

37 Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak*, 263-274.

38 Şafiî'ye göre istihsân, dinî hüküm çıkarma sürecinde ciddi tehlikeler barındırmaktadır. Ona göre istihsân, kişisel beğeniye veya öznel kanaate dayalı bir yol izlediği için, dinin temel kaynakları olan nass ve kıyası ikinci plana itmektedir. Bu durum, hukukî istikrarı bozarak fetvaların kişiden kişiye değişmesine ve keyfliğe dönüşmesine yol açabilir. Şafiî, nassı bilen ve kıyas yapabilecek seviyede ilme sahip bir alimin istihsânla hüküm vermesini, ilmi yöntemden sapma olarak görmektedir. Bu nedenle istihsân merkezli akılcı yaklaşımları, fikhın esaslarını zedeleyen ve şerî düzeni tehdit eden bir unsur olarak değerlendirmiştir. Nitekim o, istihsânı keyfîlik olarak tanımlamış ve nassları bilip kıyas yapmaya aklı eren kimsenin istihsâna göre fetva vermeyeceğini ifade etmiştir. Muhammed b. İdris eş-Şafiî, *er-Risâle*, çev. Abdulkadir Şener - İbrahim Çalışkan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 274.

bunların tevil edilmesi de söz konusu değildir. İkinci tür bilgi ise farzlara dair ayrıntılı meseleler ve belirli hükümlere ilişkin özel konularla ilgilidir. Bu alanlarda Kur'an ve sünnette doğrudan bir nas bulunmadığından yorum (tevil) ve kıyas yoluyla hüküm ortaya konulabilir. Ancak bu tevil ve kıyas muhkem olan naslara aykırı olmamalıdır.³⁹

Sünnî düşünce içerisinde hem imâmet meselesini hem de genel anlamda akaidi kuramsal bir çerçevede ele alarak sistematik bir Sünnî kelamı inşa eden Eş'arî, Şafî'nin yöntem kurallarına bağlı kalarak bu başarıyı elde etmiştir. Şafî'nin vefatından yaklaşık bir asır sonra Eş'arî'nin imâmeti kuramsal olarak ele alması, bu tezimizi daha da güçlendirmektedir. Eğer Câbirî'nin iddia ettiği gibi, Sünnîlerin imâmet konusunda kuramsal bir yaklaşımı geç benimsemeleri sadece yöntem kurallarının eksikliğine bağlanacaksa, şu sorunun yanıtı da ifade ettiğimiz görüşü destekler niteliktedir: Şafî ile birlikte Sünnîler artık dinî ve siyasî meseleleri kuramsal olarak ele alabilecek bir zemine sahip olmalarına rağmen, neden imâmet konusunda böyle bir girişim için bir asır daha beklenmiştir? Bunun temel sebebi, Sünnîliğe yönelik ciddi bir imâmet tehdidinin ancak Eş'arî'nin yaşadığı dönemde ortaya çıkmış olmasıdır. Bu döneme baktığımızda, Abbasi hilafetine karşı ciddi bir güç haline gelen Şîî Büveyhîler ile Mısır'daki Fâtîmîler öne çıkmaktadır. Dolayısıyla, Eş'arî'nin döneminin en büyük siyasî meselesi, Şîa ve Sünnî iktidar mücadelesi olmuştur. Sünnî kelamının kuramsal çerçevesini inşa eden Eş'arî, imâmet teorisini de bu mücadelenin gereklilikleri doğrultusunda geliştirmiştir. Nitekim, Sünnî çerçevede yazdığı ilk eser olarak kabul edilen *el-İbâne*'de, Hz. Ali'nin imâmetinin nas ile belirlendiğini savunan Şîî görüşlere karşı, Hz. Ebubekir'in imâmetini yine nas ile temellendirme çabasına girmiştir. Eserde imâmet konusunu, "Hz. Ebubekir'in imâmeti hakkındaki mesele" başlığı altında ele alarak, konuyu bağımsız ve tarafsız bir entelektüel çaba olarak değil, doğrudan Şîî iddialara karşı bir reddiye şeklinde işlemiştir. Eş'arî, Hz. Ebubekir'in hilafetinin Kur'an'daki bazı ayetlerle işaret edildiğini savunmuş, hatta bu ayetler üzerinden dört halifenin hilafet sırasını ortaya koyarak bunu icmâ ve kıyas ilkeleriyle temellendirmeye çalışmıştır. Ayrıca, hilafetin otuz yıl süreceğine dair rivayeti, Râşid Halifelerin meşruiyetini destekleyen bir delil olarak kullanmıştır. Genel olarak bakıldığında, Şafî'nin belirlediği dört temel ilkeyi (Kur'an, sünnet, icmâ ve kıyas) kullanarak dört halifenin hilafetini gerekçelendirmeye çalışmıştır.⁴⁰ Benzer şekilde, kelam sistemini en açık şekilde ortaya koyduğu *el-Luma'* adlı eserinde de bu görüşlerini aynı üslup ve içerikle tekrar etmiştir.⁴¹

Sünnîliğin temel siyasî anlayışını şekillendiren önemli unsurlardan biri, İslam toplumunun farklı katmanlar (avam-havas) üzerinden tasnif edilmesidir. Bu tasnifin Selefi eşitlikçi damarla ne ölçüde bağdaştığı ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte, burada vurgulanması gereken husus, söz konusu ayırımın teosentrik (Tanrı merkezli) dünya görüşünden beslenen dikey bir anlayış biçimine dayandığıdır. Yani, Sünnî düşüncede imam, ulema ve avam şeklinde yukarıdan aşağıya doğru hiyerarşik bir yapı görmek mümkündür.⁴² Bu sebeple kaleme alınan eserlerin üslubu ve içeriği muhatap alınan hedef kitleye göre farklılıklar göstermektedir. Örneğin, Mu'tezile'den ayrılarak Bağdat'a yerleşen Eş'arî, *el-İbâne* adlı eserinde imâmet teorisini kuramsal bir çerçevede ele alırken, daha sonraki dönemde Kafkasya'daki Derbent (Bâbu'l-Ebvâb) halkına yönelik kaleme aldığı *Risâletun ilâ ehli sağr (Usûlu Ehli's-sünne)* adlı risalesinde ise, imâmet konusunu teorik bir çerçevede değil, daha sade ve pratik bir anlatımla sunmuştur. Bu eserinde Eş'arî, Selef âlimlerinin üzerinde ittifak ettiği temel akaid prensiplerinden biri olarak Müslüman yöneticilere itaati vurgulamaktadır. Devamında ise, en faziletli dönem olarak sahabe devrini, ardından tabîin neslini göstermiş ve sahabeye karşı saygılı bir tutum takınılması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, erken dönem akaid metinlerinde olduğu gibi, dört halifenin hilafet sıralamasının aynı zamanda onların fazilet bakımından üstünlük sıralaması olduğunu ifade etmiştir.⁴³

39 Şafî, *er-Risâle*, 197-198.

40 Eş'arî, *el-İbâne an usûlî'd-diyâne*, 165-170.

41 Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Kitâbu'l-luma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, thk. Hamûde Ğurâbe (Londra, 1955), 133-136.

42 Burhanettin Tatar, *İslam Düşüncesine Giriş* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2009), 46-49.

43 Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Risâle ilâ ehli sağr*, thk. Abdullah Şakir Muhammed Cüneydî (Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2002), 296-396.

Bâkılânî (ö. 403/1013), *et-Temhîd* adlı eserinde imâmet meselesini önceki âlimlere kıyasla daha ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu eserin, Şîî Büveyhî devletinin hükümdarı Adudüddöyle'ye ithafen kaleme alınması ve Bâkılânî'nin bu devletin kadısı olarak görev yapması siyasî birtakım imalar barındırmaktadır.⁴⁴ Çünkü o, imâmet teorisini Şîa'ya eleştirel bir perspektifle işlemiştir. Bu bağlamda Bâkılânî, Şîa'nın, imâmetin nas ve tayin yoluyla belirlendiği yönündeki iddialarını, haberin bilgi değeri çerçevesinde tartışan ilk isimlerden biri olmuştur. Bu yaklaşımı, kendisinden sonraki Cüveynî gibi âlimlere de kaynaklık etmiştir. Onun, haber teorisini merkeze alarak bir epistemoloji inşa etmesinin temel nedeni, Şîa'nın nas temelli imâmet anlayışını reddetmek ve dolayısıyla imâmetin itikadî bir mesele olmadığını vurgulamaktır. Bu çerçevede Bâkılânî, haber teorisini ele aldıktan sonra siyasî yönetim konusuna geçerek, nas ile imam tayin etmenin epistemolojik açıdan geçerli olmadığını savunmuş ve bu durumda tek makul seçeneğin seçim yöntemi olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁵ Ayrıca, haberin bilgi değeri üzerinden yaptığı analizlerle ve özellikle Hz. Osman aleyhinde nakledilen bazı rivayetleri tevil ederek, tarihi realiteyi savunma çabasına girişmiş ve Şîa'nın iddialarına karşı sistematik bir cevap sunmaya çalışmıştır.⁴⁶

Sünnî kelimcilerden Bağdâdî (429/1037), kelamla ilgili yazdığı *Usûlü'd-dîn* adlı eserinde imâmet konusunu teorik bir çerçevede ele almak yerine, fırak geleneğine uygun olarak her mezhebin imâmetle ilgili görüşlerini ayrı ayrı aktarmış ve sonunda "ashabımıza göre" ifadesiyle başlayarak Sünnî/Eş'arî bakış açısını sunmuştur. Ayrıca, imâmete dair bölümde sahabe dönemindeki siyasî olaylara da yer vermiştir. Genel olarak, önceki görüşleri nakletmekle yetinmiş ve Eş'arî gibi dört halifenin hilafetini ayetlerle temellendirme yöntemini benimsemiştir.⁴⁷

Böylece Eş'arî kelimciler, merkezi otoriteye yakın olmaları dolayısıyla imâmetle ilgili teorik ilkeleri belirlemişlerdir. Bu eserlerdeki imâmet anlatısının ortak yönü, Şîa'ya karşı tarihi realiteyi meşrulaştırmak ve savunmak üzerine kurulu olmalarıdır. Bu yaklaşımın en büyük tarihsel etkisi, Şîa merkezli Fâtımî ve Büveyhî devletlerinin oluşturduğu tehdidin bertaraf edilmesidir. Ancak, siyasî güç dengeleri değiştikçe imâmetle ilgili anlatının da değiştiği görülmektedir. Örneğin, Selçukluların Büveyhî egemenliğine son verip İslam toplumunda güçlü bir siyasî otorite haline gelmesiyle, imâmet konusu artık yalnızca kelâmî bir mesele olmaktan çıkmış, Şîa'nın ortaya attığı itikadî boyutuna ek olarak fikhî, sosyolojik ve felsefi açılardan da ele alınmaya başlanmıştır. Başlangıçta imâmetin temel anlatısı kelâmî bir çerçevede şekillenirken, zamanla İslam düşüncesi içinde çok boyutlu bir mesele haline gelmesi kaçınılmaz olmuştur.

Kelâmî ekoller, özellikle Sünnîlik, tarihsel değişimlere uyum sağlamak ve kimliklerini daha net bir şekilde ortaya koymak adına söylemlerini pragmatik bir şekilde yeniden şekillendirmişlerdir.⁴⁸ Bu noktada, fikhin toplumun günlük yaşantısıyla doğrudan ilgilenen bir disiplin olması ve kurallara uyanları ödüllendirip uymayanları cezalandırma prensibiyle hareket etmesi, imâmet anlatısının

44 Bâkılânî'nin Şîî bir hükümdara Sünnîliği savunan bir eser sunması, dönemin siyasî dinamiklerini anlamak açısından oldukça önemli bir noktadır. Bize göre bunun pek çok nedeni vardır. Büveyhî tarihini ve özellikle Adudüddöyle dönemini incelediğimizde bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Büveyhîler, siyasî hedeflerine tam olarak ulaşamamaları da zayıflayan Abbasi hilafetini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak için onlarla bir uzlaşma politikası izleme eğiliminde olmuşlardır. Ayrıca, hakimiyet kurdukları bölgelerde önemli bir Sünnî nüfus bulunması, iç karışıklıkların önüne geçmek adına daha ılımlı bir yönetim anlayışını benimsemelerine neden olmuş olabilir. Nitekim Adudüddöyle, önceki dönemlerden gelen ve Şîî gelenekte büyük öneme sahip olan İran monarşisini ortadan kaldırmıştır. Yine, 352 yılında Muizzüddöyle tarafından başlatılan ve Şîîler için kutsal kabul edilen matem günü (10 Muharrem, Hz. Hüseyin'in şehadet yıl dönümü) ve Gadir-i Hum günü (Zilhicce ayının 18. günü) gibi törenlerin resmî olarak kutlanmasını yasaklamıştır. Bunun yanı sıra, Büveyhî emirliği ile Abbasi hilafetini aynı hanedan çatısı altında birleştirmek amacıyla kızını Halife Tâî' Lillâh ile evlendirmeye çalışmış, ancak bu hedefine ulaşamamıştır. Kaynaklarda, Adudüddöyle'nin ilme ve âlime büyük değer verdiğine dair bilgiler de bulunmaktadır. Özellikle, salt Sünnî görüşleriyle bilinen Bâkılânî'yi kadılık görevine getirmesi ve onu Bizans'a elçi olarak göndermesi, bu bilgilerin doğruluğunu destekleyen önemli göstergeler arasında sayılabilir. Bk. Şerafettin Gölcük, "Bâkılânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/531-535; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/496-500; Abdülkerim Özyayın, "Adudüddöyle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/392-393.

45 Bâkılânî, *Temhîdu'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 432-442.

46 Bâkılânî, *Temhîdu'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 442-468, 480-558. Ayrıca bk. Adnan Demircan, "Üçüncü Halife Osman'a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkılânî'nin Cevapları", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsiki Dergisi* 4/8 (2006), 9-20.

47 Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir et-Temîmî el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn* (İstanbul: Matbaatu'd-Devle, 1928), 270-291.

48 Tarihî bazı analizler için bk. Abdullah Ömer Yavuz, "Büyük Selçukluların Yıkılışından Moğol İstilasına Kadar Eşarîliğin Durumu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/45 (2022), 165-184. Ayrıca zihniyet oluşumunun mekanla ilgisi için bk. Mehmet Ekvuran, "Coğrafya Kader midir? -Mekânın Kimlik ve Zihniyet Oluşumundaki Etkileri Üzerine-", *Hitit İlahiyat Dergisi* 23 (2024), 8-26.

yeniden yapılandırılmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Çünkü toplumu yöneten siyasî bir kurum olan imâmet, bu sosyolojik gerçeği göz ardı edemezdi. Sosyologların ifade ettiği gibi, geleneklerdeki değişimler ancak toplumsal kontrol mekanizmalarındaki değişimle mümkün olabilir⁴⁹ ve İslam toplumunda bu kontrolün en önemli aracı fıkıh olmuştur.

Bu dönüşümle birlikte, artık yalnızca geçmiş meşrulaştıran, ideal ve ütopyik bir imâmet teorisi yerine, toplumun ve iktidarın güncel ihtiyaçlarını da gözetken bir imâmet anlayışı ortaya çıkmıştır. Bunun ilk örnekleri, Mâverdî (ö. 450/1058) ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) *el-Ahkâmü's-sultâniyye* adlı eserleri ile Cüveynî'nin *Ğiyâsü'l-ümem fî iltiyâsî'z-zulem* (*el-Ğiyas*) adlı çalışmasında görülmektedir. Mâverdî ve Ferrâ, eserlerini Abbasi halifesine sunarken, Cüveynî ise eserini, Büyük Selçukluların önde gelen devlet adamlarından biri olan ve Nizamiye Medreselerinin kurucusu olarak bilinen Nizamülmülk'e ithaf etmiştir.

Sonuç

İmâmet, Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra ortaya çıkan en temel siyasal meselelerden biridir. Sünnî düşüncede bu meseleye yönelik sistemli yaklaşım, ancak Şîa'nın tehdit edici teorisine bir cevap olarak kelim geleneği içerisinde ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada ortaya konulduğu üzere, meselenin sünnîler tarafından geç bir dönemde teorik olarak ele alınmış olmasını bilinçli stratejik bir tercihten ziyade basit bir "gecikme" ya da "epistemolojik yetersizlik" ile açıklamak teorisinin siyasî işlevini gölgede bırakır. Bu anlamda teori, doğrudan siyasal pratikle iç içe geçmiş, çoğu zaman da düzeni sağlamanın bir aracı haline gelmiştir. Dolayısıyla imâmet meselesini yalnızca kelim tarihi veya mezhepler tarihi bünyesinde değil, daha geniş bir siyaset felsefesi ve bilgi teorisi bağlamında ele almak gerekmektedir.

İmâmet meselesi, teolojik tartışmaların ötesine geçerek sosyolojik, tarihsel ve felsefî boyutlarıyla birlikte çok katmanlı bir olgu olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla kelâmî gelenekler, sadece inancı savunan bir yapılar bütünü değil, toplumu düzenleyen, iktidarı meşrulaştıran ve normatif düzeni tesis eden sistemlerdir. Bu bağlamda, Ehl-i sünnet'in imâmet konusunda sessizliği ya da geç konuşması, bir tür siyasal pozisyon alma biçimidir. Sessizlik, burada bir stratejidir. Çünkü statüko içinde konumlanan bir düşünsel gelenek, teoriye ancak dışarıdan bir meydan okuma (örneğin Şîa'nın kuramsal hamlesi) ile cevap verme ihtiyacı hisseder. Aksi halde teoriye gerek duyulmaz çünkü pratik zaten kendisini hakikat olarak sunar. Bu meyanda teorileşme süreciyle ilgili olarak yapılan her tercihin ardında, tarihsel tecrübe, toplumsal gerçeklik ve siyasal pozisyonlanmanın derin izleri bulunmaktadır. Sünnîliğin imâmet teorisi, bir inanç bildiriminden ziyade bir siyaset yapma tarzıdır. Teori, burada bilgi değil düzen üretir. Bu yüzden de, hem ne zaman üretildiği hem de nasıl üretildiği, kelim ilmi ve İslam siyaset düşüncesi bağlamında kritik önemdedir.

Kelamcılarının öne sürdüğü veya geliştirdiği teoriler kendi içerisinde bir tür siyaset yapma biçimidir. İktidar ilişkilerine göre şekillenen anlatıları da, farklı perspektiflerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İmâmet ve ona bağlı meseleler esasen siyasî iktidarla doğrudan bağlantılı olan hususlardır. Genel olarak siyaset teorileri, içinde bulundukları siyasal gerçeklikten bağımsız bir şekilde geliştirilmemiştir. Bu nedenle zaman ve mekân değiştikçe, bu teorilere dayalı anlatılar da farklılaşmıştır. Dolayısıyla kelâmın tarihsel işlevini anlamak için İslam düşüncesindeki teori üretim süreçleri hem klasik usûl-mantık temeli hem de sosyo-politik bağlamlar dikkate alınarak ele alınmalıdır.

Sonuç olarak, imâmet teorisinin tarihsel süreçte nasıl evrildiği, sadece kelamcılarının metinlerinde aranmamalıdır. Aynı şekilde fıkıh, ahkâmü's-sultâniyye ve siyasetü's-şer'iyye gibi farklı disiplinlerin içeriğinde de izlenebilir. Özellikle Selçuklu ve sonrası dönemde bu teorisinin fikhî normlarla birleşerek daha işlevsel bir hale geldiği görülmektedir. Ancak bu dönüşüm, kelâmî anlamda bir teorik yenilenme yerine daha çok pratik ihtiyaçlara göre şekillenen bir çerçeveye işaret eder. Dolayısıyla burada da kuramsallaşma, yine bir siyaset yapma biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

49 Alex Mucchielli, *Zihniyetler*, çev. Ahmet Kotil (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 64.

Kaynakça

- Anjum, Ovamir. "Political Metaphors and Concepts in the Writings of An Eleventh-Century Sunni Scholar, Abû al-Ma'âlî al-Juwaynî (419 – 478/1028 – 1085)". *Journal of Royal Asiatic Society* (2016), 1-12.
- Assmann, Jan. *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir et-Temîmî. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: Matbaatu'd-Devle, 1928.
- Bâkîllânî, Kadî Ebubekir Muhammed b. Tayyib. *Temhîdu'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*. thk. İmâduddîn Ahmet Haydar. Beyrut: Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1987.
- Bozan, Metin. *İmâmîyye Şîası'nın Oluşumu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Bozan, Metin. "Risalet Misyonunun Sürekliliği Söylemi Bağlamında Şîa'da İmamet". *İlahiyat Akademi: Gaziantep Üniversitesi Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* 14 (2021), 125-156.
- Black, Antony. *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi -Peygamberden Bugüne-*. çev. Sevdâ Çalışkan - Hamit Çalışkan. Ankara: Dost Kitapevi Yayınları, 2010.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Aklının Oluşumu (Tekvînü'l-akli'l-Arabî)*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Ceyhan, Mehmet Akif. "Adûduddîn el-İcî'nin İmâmet Anlayışı". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri* 1 (2020), 437-448.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü't-ta'rifât*. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1985.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkif*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf. *Ğiyâsü'l-ümem fî iltiyâsi'z-zulem*. thk. Abdül-Azîm Mahmud ed-Dîb. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 3. Basım, 2011.
- Çetin, Maksut. *Mâturidîliğin Siyaset (Hilâfet/İmâmet) Anlayışı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Crone, Patricia. *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*. çev. Hakan Köni. İstanbul: Kapı Yayınları, 2007.
- Demircan, Adnan. "Üçüncü Halife Osman'a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkîllânî'nin Cevapları". *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 4/8 (2006), 9-20.
- Düzgün, Şaban Ali. "İmamet/Politik Teoloji". *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 467-481. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Ebû Hanîfe. *el-Fıkhu'l-ekber (İmâm-ı Azamın Beş Eseri içinde)*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. çev. Osman Kesioğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. thk. Abbâs Sabbâğ. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1994.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil. *Kitâbu'l-luma' fî'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. thk. Hamûde Ğurâbe. Londra, 1955.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil. *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*. thk. Hellmut Ritter. Wiesbaden, 1980.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil. *Risâle ilâ ehli sağr*. thk. Abdullah Şakir Muhammed Cüneydî. Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2002.
- Evkuran, Mehmet. "Ehl-i Sünnet Kelâm'ında Siyaset Anlayışı -Vücûbu'l- İmâme (Yönetimin Gerekliliği) Ekseninde Bir Değerlendirme-". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 6/2 (2006), 21-38.
- Evkuran, Mehmet. *Sünnî Paradigmayı Anlamak -Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Evkuran, Mehmet. "Coğrafya Kader midir? -Mekânın Kimlik ve Zihniyet Oluşumundaki Etkileri Üzerine-". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23 (2024), 8-26.
- Farabi. *İhsâü'l-ulûm (İlimlerin Sayımı)*. çev. Ahmet Ateş. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Geçit, Mehmet Salih. *İslâm Kelâmında Siyâset ve İmâmet Tartışmaları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Gölcük, Şerafettin. "Bâkîllânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/531-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Gümüşoğlu, Hasan. *İslâm'da İmâmet ve Hilâfet*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.
- Hallaq, Wael b. "Caliphs, Jurists and the Saljuqs In The Political Thought Of Juwayni". *Muslim World* 1/74 (1984), 26-41.
- Hallaq, Wael b. "On the Authoritativeness of Sunni Consensus". *International Journal of Middle East Studies* 18/4 (1986), 427-454.
- İbn Kuteybe. *el-İmâme ve's-siyâse*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

- İbn Kuteybe, ed-Dineverî. *el-İmâme ve's-siyâse (el-ma'rûf bi târîhi'l-hulefâ)*. thk. Ali Şeyrî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr el-İfrîkî el-Mısırî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, ts.
- İbn Nedîm. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- Îcî, Adûdü'd-Dîn el-Kâdî Abdürrahman b. Ahmed. *el-Mevâkif fi ilmi'l-keâm*. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, ts.
- İlhan, Avni. "İmâmet Nazariyesinde Seçim ve Nass Münakaşası". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 137-148.
- Korkmazgöz, Rıza. "İmamet Tartışmaları". *Sistemik Kelam*. ed. İbrahim Aslan vd. 577-602. İstanbul: Fikir Kitap, 2024.
- Lambton, Ann. *State and Government in Medieval Islam*. Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Mucchielli, Alex. *Zihniyetler*. çev. Ahmet Kotil. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Nevbahtî, Hasan b. Musa. *Fıraku's-Şîa*. Beyrut: Menşûrâtü'r-Rıda, 2012.
- Öz, Mustafa. "Hişâm b. Hakem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özarslan, Selim. "Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin İmâmet/Devlet Başkanlığı Anlayışı". *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* 14/3-4 (2001), 423-437.
- Özaydın, Abdülkerim. "Adudüdevle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/392-393. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özdiñç, Rıdvan. *İtikat ve Siyaset: Sünnî Kelâmında İmamet-Hilafet Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Rosenthal, Erwin I. J. *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*. çev. Ali Çaksu. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Sâbûnî, Nurettin. *el-Bidaye fi usûli'd-dîn*. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 18. Basım, 2018.
- Sancar, Faruk. "Sünnî Kelam Sisteminin Selefilik Karşısındaki Direnme Kapasitesi". *II. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu* 2 (2016), 132-148.
- Siddiqui, Sohaira Z. M. *Law and Politics under the Abbasids An Intellectual Portrait of al-Juwayni*. Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2019.
- Siddiqui, Sohaira Z. M. "Power Vs. Authority: Al-Juwayni's Intervention In Pragmatik Political Thought". *Journal of Islamic Studies-Oxford University Press*- 4 (2017), 1-29.
- Strauss, Leo. "Siyaset Felsefesi ve Tarih". çev. Burhanettin Tatar. *Siyasî Hermenötik*. 79-108. İstanbul: Vadi Yayınları, 2016.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. çev. Abdulkadir Şener - İbrahim Çalışkan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Emir Ali Mehnâ - Ali Hasan Faûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 1993.
- Tatar, Burhanettin. *İslâm Düşüncesine Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2009.
- Varol, M. Bahaüddin. "'El-İmame ve's-Siyâse" İsimli Eserin Müellifi İbn Kuteybe midir?". *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* 16/2 (2003), 308-321.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*. çev. Ulvi Murat Kılavuz. İstanbul: Birey Yayınları, 2001.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıglalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, 4. Basım, ts.
- Yavuz, Abdullah Ömer. "Büyük Selçukluların Yıkılışından Moğol İstilasına Kadar Eşarîliğin Durumu". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/45 (2022), 165-184.

Makale Bilgi Formu

Yazarın Notu: Bu Makale Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde Prof. Dr. Faruk Sancar danışmanlığında hazırlanan "İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'de İmâmet Teorisi" adlı tezden üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Yapay Zekâ Bildirimi: Bu makale yazılırken hiçbir yapay zekâ aracı kullanılmamıştır.

İntihal Beyanı: Bu makale *iThenticate* tarafından taranmıştır.